



La memòria de les pestes a l'antic Regne de València: de la nota marginal a la centralitat (s. XV-XVII)

La memoria de las pestes en el antiguo Reino de Valencia: de la nota marginal a la centralidad (s. XV-XVII)

A memòria das pragas no antigo reino de Valência: da nota marginal à centralidade (sécs. XV-XVII)

The memory of the plagues in the ancient Kingdom of Valencia: from the marginal note to the centrality (15th-17th century)

Vicent Josep ESCARTÍ¹

Resum: El present article fa un recorregut per la literatura memorialística valenciana que conté informació sobre les diferents onades de pesta des del segle XIV al XVII. Al llarg dels segles es pot veure com la pesta passa de ser un tema “marginal” a ser un tema “central”. Es passa, doncs, de l' anotació breu a la narració específica, amb obres com la de Francesc Gavaldà o la de Vicent Arcaina. Bartomeu Ribelles, ja a finals del XVIII, serà el primer a fer un estudi de les epidèmies en terres valencianes.

Paraules clau: Pesta – Diaris – Notícies – Francesc Gavaldà – Vicent Arcaina – Bertomeu Ribelles.

Abstract: This article takes a look at the Valencian memorial literature that contains information on the different waves of plague, from the 14th to the 17th century. The plague goes from being a “marginal” to a “central” theme. It moved from brief annotations to specific narration, with works such as those by Francesc Gavaldà and Vicent Arcaina. Bartomeu Ribelles, at the end of the 18th century, was the first to make a study of epidemics in Valencia.

Keywords: Plague – Diaries – News – Francesc Gavaldà – Vicent Arcaina – Bertomeu Ribelles.

¹ Universitat de València / IIFV. E-mail: vicent.j.escarti@uv.es El present treball fa part del projecte PGC2018-097011-B-I00 "Biografías marginales: violencia, sexo, género e identidad. Edición y análisis de las fuentes documentales valencianas de la época foral", del Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats del Govern d'Espanya.



Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 13 (2021/1)*

New Approaches in the Research on the Crown of Aragon

Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó

Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jan-Jun 2021/ISSN 1676-5818

ENVIAT: 11.04.2021

ACCEPTAT: 12.05.2021

I. Bartomeu Ribelles (1765-1816): l'estudi de les epidèmies antigues

L'interés per deixar memòria de les grans epidèmies que assotaren les terres valencianes, el tenim contrastat des del segle XV –possiblement abans i tot. Però, conforme avançarem en el temps, aquest interés en les onades pestíferes antigues anirà passant d'una certa marginalitat –d'unes notes més o menys extenses incloses en dietaris i llibres de memòries– a textos específics dedicats al relat de la malaltia en qüestió. I això, bàsicament, ho podem documentar a través dels textos que ens han pervingut, i que abasten des de les primeres onades del Tres-cents a la darrera gran manifestació de la pesta al país, que està datada el 1647-48 –amb algunes manifestacions posteriors els anys després i en alguns llocs concrets–, com veurem.

No serà fins el segle XIX, però, que trobarem la primera aproximació de conjunt amb interés per oferir una panoràmica d'aquestes dades epidèmiques en terres valencianes, i serà de la mà del dominicà fra Bartomeu Ribelles, en un opuscle seu que porta per títol *Compendio histórico de todas las epidemias padecidas en Valencia antes del año 1647*, i que es publicà a València, per Josep d'Orga, en una data tan primerenca com el 1804 i, encara, impulsada sense dubte per la presència de la febra groga a Cadis des del 1800, i des d'on havia passat a Gibraltar i a Cartagena, el mateix 1804, i on sembla que moriren vora 12.000 persones.² Aquella febra a les portes del territori valencià va estimular-ne l'interés per la literatura que s'havia ocupat de les epidèmies. El mateix 1804, l'obra més destacada dels escrits epidèmics valencians que havia conegut les premses –la del pare Gavaldà (1651), i sobre la que tornarem, més avall–, va ser publicada de nou (Gavaldà, 1804).³ I el seu editor –Josep d'Orga, a l'*Advertencia* inicial, potser ajudat o inspirat pel mateix Ribelles– feia unes reflexions ben interessants. Així, assenyalava que

² HAMER-FLORES, Adolfo. “La epidemia de fiebre amarilla de 1800 y su impacto en La Carlota, capital de las Nuevas Poblaciones de Andalucía”, *Trocajero*, 30 (2018), pp. 211-230.

³ A banda de les dades que oferim en aquest treball, sobre les edicions de l'obra de Gavaldà, vegeu ESCARTÍ, Vicent Josep. *La pesta a València (1647-1648). La Memòria de Francesc Gavaldà i la Carta de Pau d'Alacant*. València: Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2020.

todo miembro de la humana sociedad debe, si les es posible, instruirse en los estragos que ocasiona una epidemia y en los medios de precaverla o de curarla. El rico, el pobre, el poderoso, el desvalido, el noble, el plebeyo, el libre, el encarcelado, el eclesiástico, el seglar, el joven, el anciano, todos están expuestos a ser víctimas de su furor; todos necesitan saber el método de vida que deben observar, o para evitarla o para librar de su infección al resto de los hombres.⁴

L'autor d'aquesta nota preliminar continua, després, dient com han estat molts els autors que han tractat d'això, “deseosos de contribuir a este beneficio de la humanidad”, i passa, de seguida, a dir com han estat diferents països i ciutats els qui han treballat per omplir “nuestras librerías de historias epidémicas de sus países, según el estado de los conocimientos físicos a que habían llegado en los tiempos en que se escribieron”. França, Alemanya, Anglaterra, Roma, Venècia, Gènova “y hasta Rusia”, són aquells territoris on sembla que l'interés per les epidèmies més fruits ha donat. Mentre que, per contra,

en España no se nota igual abundancia de historias epidémicas; y especialmente en este reyno de Valencia falta casi hasta la noticia de las epidemias que en varios tiempos disminuyeron y casi acabaron su población. Nuestros antepasados tuvieron en esto un notable descuido y no dexaron de ocasionar con él daños incalculables a su posteridad.

D'Orga continua explicant que, com no tots poden fugir de la pesta, per diferents motius, cal que “discurran medios para que no queden abandonados los infelices”. Per tant, considera que el llibre de Gavaldà mostra aquells mitjans i, encara

que no se leen en su contexto los principios que han establecido generalmente en nuestros tiempos las ciencias naturales, tan adelantadas ahora entre todas las naciones cultas, pero siempre se hallará en él un conjunto de reglas prácticas que pueden ser muy útiles a los pueblos que se vean por desgracia expuestos al terrible azote de un contagio.

La valoració que fa Josep d'Orga de l'obra de Gavaldà, no acaba ací. De fet, també dona la seua opinió sobre el llibre, des d'uns altres punts de vista: “El estilo no es florido, sino propio del siglo en que se escribió, pero recibe un realce muy particular del candor y veracidad que resplandecen en todos sus períodos”. I, a més, afegeix: “En el siglo y medio que ha transcurrido desde que se publicó, nadie le ha censurado de infiel o poco exacto en la narración de los sucesos que escribe”. Per tant, no havia estat negada la seua validesa ni la veracitat de la informació que aportava Gavaldà, i això provocava que “la misma ansia con que en el día se buscan los pocos exemplares que existen, es un testimonio nada equívoco de su preciosidad”, cosa que manifestava

⁴ No domeni la paginació d'aquests fragments, perquè, de fet, no presenten cap numeració, aquestes pàgines preliminars.

“la necesidad que tiene el público de esta segunda impresión a que me impele la causa común y el deseo de ser útil a la patria, a la religión y al estado”. No sabem, amb tot, quina repercusió degué tenir aquella publicació en el seu temps.

El que podem afirmar és que aquell volum sembla que va ser l'excusa que va usar Ribelles per editar el treball que ara comentarem i, alhora, per aturar-lo a les portes d'aquella onada pestífera de mitjan segle XVII: “La memoria de la última epidemia de Valencia que acaba de reimprimirse, ha avivado en mis amigos el deseo de saber lo acaecido en las anteriores, y sus ruegos me han comprometido en la formación de este compendio histórico”.⁵

Bartomeu Ribelles, després d'aquella justificació, insisteix en què el seu treball necessàriament havia de ser considerat com incomplet, i ho feia en els següents termes:

Si acaso has tenido la dicha de desfrutar manuscritos más circunstanciados en orden a algunos de los pasages que refiero, no tendré por desfavor que ilustres con ellos este compendio en que no he podido traspasar los límites que me han puesto las leyes de la historia y la brevedad de los escritos que han llegado a mis manos hasta ahora.

En resum, Ribelles li deia al lector que “te doy reunido y puesto en orden lo que hallé derramado en diversos libros y códices, tanto más preciosos quanto son menos los que tienen la fortuna de leerlos. Ni debo ni puedo hacer más por ahora”. I el volumet, certament, no passa de ser un recull d'apunts a partir dels manuscrits i edicions que el pare Ribelles tenia més a mà a la biblioteca del Reial Convent de Predicadors de València –sa casa, de fet– i conté dades sobre epidèmies que havien afectat la ciutat i alguns altres llocs del país –en especial, aquells llocs on hi havia convents de dominicans. Així, rere una lloança a panegírica a la ciutat, on es destaca la *sanitat* de la mateixa per motius geogràfics, no s'està Ribelles d'indicar que, malgrat això,

la sequedad, la inundación, la hambre, el terremoto, la comunicación o roce con personas o géneros procedentes de países inficionados y otros accidentes irregulares transformaron, por permisión de Dios, más de una vez el curso natural de las causas segundas, suspendieron sus efectos saludables y franquearon el paso al seminario de la peste, que la llenó de horror, de luto y de necesidad.

Això hauria fet que la ciutat patís una sèrie d'onades que passa a referir, amb les dades que posseeix. No és el moment de fer ell comentari exhaustiu del relat de Ribelles, però sí que, almenys, farem un recorregut per les dades que ofereix l'historiador

⁵ Novament, les pàgines d'aquest escrit preliminar no presenten numeració.

dominic i les seues fonts perquè, com veurem, moltes d'aquelles són de caire memorialístic.⁶

La primera d'aquestes onades és la coneguda com Pesta Negra, que assolà el continent el 1348, però Ribelles, basant-se en una inscripció romana reportada per Escolano, dona com a vàlid un “contagio” de l'època romana. També cita una altra onada en l'època dels gots, però no s'atreveix a incloure València en aquella crisi pestífera, atès que no troba dades específiques.⁷ Això demostraria la voluntat de Ribelles per aportar dades que ell considerava “contrastades” i del tot fiables i, així, avança en el temps i comença realment amb les notícies sobre la pesta del 1348, que extrau del *Dietari del Capellà d'Alfons el Magnànim*⁸ –sobre el qual parlarem més avall–, les completa amb dades de l'historiador Francesc Diago i ofereix informació sobre la guerra amb Castella que hi havia en aquell moment, o sobre com afectà aquella malaltia a la comunitat dels dominics, entre altres coses.⁹

La següent informació reportada afecta la ciutat d'Oriola, en l'any 1362, i extrau les dades novament de Diago –que hauria consultat un manuscrit de Bellot, sobre aquella ciutat del sud valencià–,¹⁰ i passa tot seguit a parlar d'una altra onada, el 1375, que hauria afectat –aquesta, sí– el cap i casal, basant-se de nou en el *Dietari del Capellà*, però afegint informacions extretes dels *Manuale de Consell* de la ciutat i d'altres llocs.¹¹

Descarta una altra informació que inclou l'autor del ja esmentat dietari –referida al 1384– per “su concisión y laconismo”,¹² i comença a explicar l'onada del 1395, que va ser coneguda com la de les *morts de Xelva*, novament seguint les dades del suara citat manuscrit, que enriqueix amb dades dels *Manuale de Consell*, el cronista Gaspar Escolano, l'historiador aragonés Jerónimo Zurita i d'altres,¹³ i oferint, a més, informació sobre la presència d'aquella pestilència a Alcoi i Xàtiva.

⁶ Sobre aquest gènere, en terres valencianes, vegeu ESCARTÍ, Vicent Josep. “Notícia sobre la literatura memorialística al País Valencià, del segle XIV al XIX”, *Manuscrits*, 28 (2010), pp. 181-205.

⁷ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio histórico de todas las epidemias padecidas en Valencia antes del año 1647*. València: Josep d'Orga, 1804, p. 6.

⁸ MIRALLES, Melcior. *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. A cura de M. Rodrigo Lizondo. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011.

⁹ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 7-9.

¹⁰ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 9-10.

¹¹ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 11-12.

¹² RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, p. 12.

¹³ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 12-15.

El següent episodi de contagis el situa ja el 1428, i torna a seguir ací no sols el *Dietari* ja citat, sinó també Diago i algun document més que tenia a la biblioteca de sa casa.¹⁴ En el cas de l'onada que documenta el 1439, les fonts tornen a ser les mateixes, tot i que destaca també el fet d'incorporar dades que provenen d'uns altres manuscrits encara conservats a l'arxiu dels Predicadors: els coneguts com *Fastos consulars* –en realitat, una versió del volum de memòries que és conegut com *Llibre de memòries de la ciutat i regne de València*–¹⁵ i les *Antigüedades de Valencia*, de Josep Teixidor.¹⁶ Tot seguit s'esmenta l'onada del 1450, on s'indica que moriren onze mil persones, per causa d'aquella malaltia –amb dades que provenen pràcticament dels mateixos llocs ja citats.¹⁷

Ribelles, després, relata un nou atac de la pesta, el 1459-1460, i el relaciona directament amb la sequera que hi havia hagut durant els tres anys anteriors. La descripció d'alguns detalls d'aquell temps prové, igualment, del *Dietari* i, en algun cas, del llibre de soterraments del convent on residia Ribelles.¹⁸ L'any 1475 hi torna a documentar una nova onada –i es relaciona de bell nou amb sequeres dels anys anteriors– i, encara, és el relat de les memòries del capellà del Magnànim la font bàsica, que són amplificades amb altres informacions o reflexions de l'autor.¹⁹

Dos capítols més tanquen les informacions de les pestes medievals. El primer, referit al cap i casal, el 1489-1490, s'estendria per altres viles i ciutats del país, com ara Oriola, cosa que s'encarrega de remarcar. Les fonts són el *Dietari* i els escrits de Josep Teixidor.²⁰ El segon d'aquests darrers apartats és el destinat a la pesta d'Oriola del 1494, derivat de les notícies recollides per mossén Pere Bellot, el qual es completa amb les dades de l'onada del 1508 a València, on entren en joc les informacions que provenen dels *Fastos consulars* ja citats, la documentació dominicana sobre soterraments en el convent i, de nou, Bellot –perquè també aquella onada va afectar Oriola–, a més de Diago i altres fonts documentals.²¹

¹⁴ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 15-16.

¹⁵ Sobre aquest volu i les qüestions referides a l'autoria, vegeu ESCARTÍ, Vicent Josep & RIBERA RIBERA, Josep. *El Llibre de memòries de la ciutat de València (1308-1644)*. València: Ajuntament de València, 2019.

¹⁶ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 17-19.

¹⁷ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 19-21.

¹⁸ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 21-24.

¹⁹ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 24-31.

²⁰ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 31-32.

²¹ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 32-36.

Ja en el segle XVI, Ribelles documenta la pesta que se situa com una de les bases del que després seria conegut com el conflicte de les Germanies: l'onada del 1519 – documentada a través dels *Fastos consulars* i del *Dietari* de Jeroni Sória– i, de seguida, la del 1523 on, a més de notícies sobre València provinents del mateix Sória, ens n'ofereix sobre Sogorb i Alacant, extractades de les obres de Villagrasa i Bendicho respectivament.²²

Una onada a la comarca de la Marina Baixa (1532), una altra al cap i casal (1557) i una tercera a la zona d'Oriola, de bell nou (1559), conformen un breu capítol amb l'ús de diferents fonts.²³

A partir de les dades extretes de qui ell considera continuador dels *Fastos consulars*, Francesc March,²⁴ ofereix dades d'una onada que afectà el 1589 la ciutat de Barcelona, i de la que el 1600 es deixà sentir en terres valencianes: especialment a Xàtiva, Alcoi, Ontinyent, Agullent, Agres, etc. En aquest punt aprofita per narrar la suposada intercessió del germà fra Francesc del Jesuset, a qui es va aparèixer Jesucrist i va dir que la ciutat no patiria el contagi, si es donava un edifici per a les dones repenedides, amb més anècdotes del gust del barroc, i que tanquen la llista cronològica de les epidèmies comptabilitzades per Ribelles.²⁵

El volum es clou amb la següent *Advertencia*, que tant podria haver estat redactada per Ribelles com per d'Orga, fent-se propaganda del volum de Gavaldà, imprès poc abans:

Después de las epidemias referidas en este compendio, no ha padecido Valencia otra, sinó la que principió en octubre de 1647. Formó de ella una memoria completa el muy reverendo padre maestro fray Francisco Gavaldá, y sería injuriar su mérito el intentar mejorarla. Remitimos a ella a los lectores.

El volum de Ribelles, a la vista de les fonts consultades, no passa de ser un recull de dades –profitoses, però–, a partir d'alguns manuscrits memorialístics i alguna obra impresa d'alguns historiadors dominics, i poca cosa més, que segurament no li va costar massa de redactar, atès que eren textos ben coneguts per ell i que, a més, pràcticament en la seua totalitat, descansaven a les lleixes de la llibreria del seu

²² RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 37-38.

²³ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 39-40.

²⁴ En realitat fa referència a una versió del *Llibre de memòries de la ciutat i regne de València*. Vegeu, més amunt, la nota 14.

²⁵ RIBELLES, Bartomeu. *Compendio...*, pp. 41-45.

convent, a València. Cal destacar, també, com hi apareixen dades d'Oriola o de Sogorb, propiciades pel fet que també en aquelles poblacions hi havia convents dominicans amb qui Ribelles podia mantenir una comunicació fluïda per tal de ser informat. Amb tot, aquell treball segurament ha de ser considerat pioner, pel que fa a la idea de fer una ullada panoràmica a l'aparició d'epidèmies en el territori valencià.

II. Dietaris, memòries i altres escrits sobre les pestes a València

Més enllà de les dades aportades per Bartomeu Ribelles, ens consten epidèmies de pesta, a les nostres terres, des de la bubònica del 1348 –la coneguda com Pesta Negra, que assotà pràcticament tot Europa. També, el 1362, el 1374-1375, i els anys 1380, 1383-1384 i 1395, hi hagueren altres onades, segurament de diferents malalties, però amb resultats sempre terribles. Entre els anys 1439 i 1459, a València, segons Melcior Miralles, moriren unes vint mil persones. El 1476 també ens consta una altra flamarada de pesta a València.²⁶ En aquell context d'onades periòdiques, pocs anys després, el metge judaïtzant Lluís Alcanyís –que acabà sent cremat juntament amb la seua esposa–, publicà al cap i casal del regne el seu *Tractat de preservació de pestilència* (1490).²⁷ El 1519, una d'aquelles onades va deixar la ciutat a mans dels revoltats que, organitzats i amb armes, acabaren sent els causants de la Germania i d'una situació bèl·lica que es va estendre per quasi cinc anys -amb les seqüeles posteriors lligades a la repressió dels agermanats.²⁸ Durant el segle XVI, també es constaten altres diferents

²⁶ D'aquestes onades de pesta donem dades més avall. Però, poden resultar especialment interessants -i sense voluntat de ser exhaustius- els següents treballs: TRENCHS ODENA, Josep. *El reino de Valencia y la peste de 1348. Datos para su estudio*. València: Universitat de València, 1978; RUBIO VELA, Agustín. *Peste negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo XIV: La ciudad de Valencia (1348-1401)*. Granada: Universidad de Granada, 1979; *idem*. "La ciudad de Valencia ne 1348. La peste negra", dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València: Universitat de València, 1980. vol. II, pp. 519-526; i *idem*. "Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo XV. Nuevas aportaciones", *Estudis castellanencs*, 6 (1994-1995), pp. 1179-1222; PARELLADA FELIU, Joan. "La pesta negra dels anys 1348-1350 als Països Catalans", *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, 9 (1988), pp. 271-285; BLANCO REBOLLO, Ángel. *La peste negra*. Madrid: Anaya, 1989; i FERRAGUD, Carmel. *Los profesionales de la medicina en la Corona de Aragón durante la peste negra (1350-1410)*. Tesi doctoral. València: Universitat de València, 2020.

²⁷ Sobre aquell text i el seu autor, vegeu, entre d'altres, FERRANDO, Antoni. "El Regiment curatiu y preservatiu de pestilència, de Lluís Alcanyís", *A sol post*, 3 (1995), pp. 95-114 i FERRAGUD, Carmel. "La trista història del metge Lluís Alcanyís", *Mètode*, 61 (2009), pp. 22-30.

²⁸ El tema de l'avalot de la Seu i la relació de la violència contra els homosexuals per expiar els pecats que havien fet que Déu enviàs la pesta a València, ha estat tractat recentment per David GARRIDO, en un article del *Diari La Veu* (<https://www.diarilaveu.com/homofobia-delirant-i-demagogia-lavalot-de-la-seu-de-1519>). Vegeu, també, ESCARTI, Vicent Josep. L'homosexualitat en la literatura memorialística valenciana dels segles XV i XVI», dins *Identitats i violències. Documentació i literatura*.

rebrotades de la pesta, tot i que sembla que varen ser més benignes –per denominar-les d'alguna manera.²⁹ El 1600, una onada tornà a assotar el nostre país, en el que es va conèixer com la "pesta de Xàtiva".³⁰ Els anys 1630 i següents encara varen ser testimonis de pesta a la Corona d'Aragó i en altres indrets d'Europa....

En definitiva, els valencians –com la resta dels europeus en un moment o en un altre– tenien una llarga experiència en malalties contagioses epidèmiques i, per tant, les seues autoritats disposaven de mecanismes de defensa –no sempre efectius–, que, en la seua legislació i aplicació ens han deixat una sèrie de documents, com ara les crides o els textos de les deliberacions i, fins i tot, memòries específiques destinades a la descripció de la malaltia i les actuacions sanitàries efectuades per tal d'aturar els contagis i les morts.³¹

Fins i tot tenim testimonis d'aquest tipus de literatura sobre epidèmies en els animals de càrrega i en els porcs.³² De fet, aquelles onades de malaltia generalitzada causaven la reacció de la societat perquè el temor que suscitaven era ben comprensible. Més entenedora resulta encara la circumstància que, davant aquelles malalties pràcticament incurables –en especial, la pesta bubònica, però no solament–, el conjunt de la societat patia un daltabaix greu, no tan solament demogràfic, sinó també econòmic i, de vegades, amb repercussions importants impensables, com ara el canvi poblacional –i no només– en alguna zona que, despoblada per la mortalitat elevadíssima causada per la pesta, va ser repoblada per gents d'altres terres que, fins i tot, canviaren la llengua dominant en aquell territori –i ens referim, ara, a la pesta de mitjan segle XVII que

Catarroja-Barcelona: Afers, 2020, pp. 293-316 i *idem*. «The Treatment of Homosexuality in Valencian Diaristic Literature throughout the Late 15th and Early 16th Centuries» (*en premsa*).

²⁹ Vegeu LORITE MARTÍNEZ, Isabel. "Las autoridades valencianas ante la amenaza de la peste en el siglo XVI", *Saitabi*, 51-52 (2001-2002), pp. 246-258.

³⁰ En parlarem més avall, en comentar els dietaris d'Aznar i de Sanç.

³¹ Sobre la sanitat municipal valenciana, vegeu NOGALES ESPERT, Amparo (1997) *La sanidad municipal en la Valencia foral moderna, 1479-1707*. València: Ajuntament de València, 1997. També, VILAR DEVÍS, Mercedes.

"Las pestes del siglo XVII en Valencia. Su incidencia y repercusión en el Hospital General (1600-1700)", *Estudis. Revista de historia moderna*, 18 (1992), pp. 119-146; i LORITE MARTÍNEZ, Isabel. *op. cit.*

³² ESCARTÍ, Vicent Josep. "Les *Notícies* en català del notari valencià Bertomeu Blasco i Siurana (s. XVII)", *Miscel·lània Sanchis Guarnier*, II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, pp. 5-26.

començà a despoblar la zona Oriola, i la seua posterior repoblació per gent d'origen murcià que aniria arribant en diferents tongades.³³

La pesta que afectà València –i després algunes poblacions de l'antic regne, entre les quals també van estar Castelló i Oriola–,³⁴ des de l'octubre del 1647 fins a la primavera del 1648 sembla que va ser, amb tot, la major epidèmia que havia afectat la llavors bulliciosa ciutat capital del país en el que portaven d'edat moderna. I l'onada no es va aturar ací: el 1651 assotà Barcelona³⁵ i altres territoris de la Corona d'Aragó, en una inexorable estela de mort i de desolació generalitzades.³⁶ A nivell peninsular, l'epidèmia afectà també greument ciutats com Múrcia, Cartagena o Sevilla.³⁷

³³ Sobre aquella epidèmia a Oriola, vegeu GARCÍA BALLESTER, Luis & MAYER BENÍTEZ, José M. "Aproximación a la historia social de la peste de Orihuela de 1648", *Medicina Española*, 65 (1971), pp. 317-331; *idem*. "La peste de Orihuela de 1648. Nota previa", dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València: Universitat de València, 1976, vol. III, pp. 391-400; i *idem*. "La crisis demográfica y de subsistencias y las medidas sanitarias de carácter colectivo en la peste de Orihuela de 1648", dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València: Universitat de València, 1976, vol. III, pp. 401-410. Dades sobre el canvi cultural i lingüístic a ABAD MERINO, Mercedes. *El cambio de lengua en Orihuela. Estudio sociolingüístico-histórico del siglo XVII*. Múrcia: Universidad de Murcia - Caja Rural Central de Orihuela, 1994; i MONTOYA ABAT, Brauli. *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'edat moderna*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, 1986.

³⁴ Sobre la pesta a Castelló, vegeu ROCA TRAVER, Francisco A. "La peste de 1647/1648 en Valencia y el Hospital de Sant Roch de Pla de Castellón de la Plana", *Anal de la Real Acadèmia de Cultura Valenciana*, 75 (2000), pp. 185-220. Pel que fa a Oriola, vegeu la nota anterior.

³⁵ Es poden consultar, sobre aquella epidèmia, vegeu BETRAN MOYA, José L. "Sociedad y peste en la Barcelona de 1651", *Manuscrits*, 8 (1990), pp. 255-284; i *idem*. *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Lleida: Milenio, 1996.

³⁶ Sobre la incidència d'aquella onada de la pesta en altres llocs de Catalunya, es poden consultar, entre altres, NADAL OLLER, Jordi. "L'última pandèmia de pesta a Catalunya. 1650-1654", dins *II Congrès Internacional d'Història de la Medicina Catalana*. Barcelona: Socitra, 1977, pp. 19-38; SIMON, Antoni. "La pesta de mitjan s. XVII a la Catalunya oriental: estudi morfològic", dins *I Congreso hispano-luso-italiano de demografía histórica*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987, pp. 144-154; i ENRICH POLA, Gracia. *La peste en Cataluña durante el siglo XVII. Su incidencia en la ciudad de Terrassa (1652)*. Tesi doctoral. Barcelona: Univesitat Autònoma de Barcelona, 1993. Pel que fa al conjunt de terres catalanes durant l'època dels Àustries, vegeu BETRAN MOYA, José L. *La peste...* Sobre la pesta a l'Aragó, vegeu, encara, MAISO GONZÁLEZ, Jesús. *La peste aragonesa de 1648 a 1654*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1982 i CAMPS CLEMENTE, M. & ALER IBARZ, C. & CAMPS SURROCA, M. "Notas sobre la peste de 1651-1652 en Huesca", dins *Actas del IX Congreso Nacional de Historia de la Medicina*. Saragossa: Ayuntamiento de Zaragoza, 1991, vol. II, pp. 475-478. Sobre la seua incidència a Mallorca, vegeu CASANOVA TODOLÍ, Ubaldo de. "La peste de 1652: problemas de cuantificación y gasto", *Estudis baleàrics*, 21 (1986), pp. 51-62; i VAQUER BENNASSAR, Onofre (1989) "La peste de 1652 en Mallorca", *Bolletí de la societat arqueològica lul·liana*, 45 (1989), pp. 233-247. Sobre la pesta a Sardenya, MANCONI, Francesco. *Castigo de Dios: la grande*

No és la nostra idea, ara, donar un llistat complet dels egodocuments o llibres de memòries i dietaris que contenen referències a les onades de pesta en les nostres terres. Seria un treball, certament, que escaparia a les nostres possibilitats presents. Però és cert que en el cas valencià tenim exemples de totes les èpoques que ens permeten traçar una línia per comprovar la vitalitat i l'evolució del gènere.³⁸

En terres de l'antic regne de València comptem amb una tradició que podem traçar clarament –i sense ànims de ser exhaustius– entre el segle XV i el XVII. Així, un dels primers memorialistes que es fixà en la presència de les pestes en la nostra història va ser Melcior Miralles –el conegut com Capellà d'Alfons el Magnànim, ja citat, i pràcticament el primer memorialista valencià amb consciència de ser-ho–, el qual ja ens dona notícies de les primeres onades pestíferes. Així, en la part de la seua obra que ha estat qualificada com més *cronística*, després de donar una llista dels anys de “gran fam” –el 1347, 1348, 1425 i 1475–, passa de seguida a referir “les mortalitats que són stades”. La primera, òbviament, la del 1348,

fonch la gran mortaldat, e fonc la primera mortaldat, e fonch tan gran que, en València, hi hac jornada que y moriren .M. presones. Aquesta mortaldat fonch general per tot lo món, e en lo mes de juny e de juliol fonch tan gran lo morir de les gents per tot lo món que a penes los podien soterrar.

De seguida apunta que vingueren onades successives els anys 1362, 1365, 1384, 1395, 1401, 1428 i 1438 –de la qual diu que “va ser la huytena mortaldat, de què moriren set milia .D. presones, dins la ciutat de València, en .V. messes”³⁹

D'aquestes darreres onades aporta alguna dada un dietari municipal valencià, el conegut com *Llibre de memòries de la ciutat de València* -ja citat també-, en especial, convé

peste barocca nella Sardegna di Filippo IV. Roma: Donzelli Editore, 1994; i *idem*. "La peste en Cerdeña a mediados del siglo XVII: cuestiones demográficas y sociales", *Obradoiro de historia moderna*, 8 (1999) pp. 121-134.

³⁷ Sobre la pesta de mitjan segle XVII en aquelles ciutats i d'altres, podeu consultar, entre altres, CARMONA GARCÍA, Juan Ignacio (2004) *La peste en Sevilla*. Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla, 2004; i CABALLERO PONCE, José Fernando. "Las dificultades para cumplir con la cuarentena en Murcia durante la peste de 1648", *Revista Historia Autónoma*, 9 (2016), pp. 51-69. Sobre la pesta a Sevilla, el 1649, hi ha un extens relat coetani: *Copiosa relación de lo sucedido en el tiempo que duró la epidemia ne la grande y augustísima ciudad de Sevilla*, publicada a Sevilla, el 1649.

³⁸ Pel que fa al conjunt de terres on es parla català, es pot consultar la base de dades <http://www.memoriapersonal.eu>. Pel que fa al cas valencià, vegeu ESCARTÍ, Vicent Josep. "Notícia sobre la literatura memorialística al País Valencià, del segle XIV al XIX", *Manuscripts*, 28 (2010), pp. 181-205.

³⁹ MIRALLES, Melcior. *op. cit.*, pp. 150-151.

remarcar com, en l'onada del 1395, per tal d'acomplir un dels primers preceptes, quan es detectava la pesta –és a dir, implorar el perdó diví–, “la ciutat, per a aplacar la majestat divina per causa de la mortaldad, ordenà fosen donades 100 lliures per caritat, deistribuydores a coneguda dels honrrats jurats e persones bones e de bona vida”.⁴⁰

De les següents quatre onades, el dietarista Miralles ja aporta més dades, segurament perquè les va poder viure de manera més conscient. I així, de la de 1450, explica que “moriren, dins la ciutat de València, ab la contribució, .XL. mília presones; e començà migant mag e fení per tot lo mes de octubre”. La següent, de 1459, ens diu que fou la desena

mortalitat en la ciutat e regne de València, e començà en lo mes de mag e durà fins en lo mes de deembre de l'any .LX.; e moriren en la dita ciutat e contribució de aquella .XII. mília presones, e durà lo morir en la dita ciutat de València, que may no sesà lo morir, fins en l'any LXVII.

En els anys de 1475 i 1478, Miralles assenyala dues onades, i fins i tot podem veure com, el 1476, hi hagué una altra onada d'una malaltia també contagiosa però que sembla –a tenor del que diu el dietarista– diferent. Amb tot, aquells anys de malaltia generalitzada el dietarista va viure en primera persona el daltabaix, i, segurament, ja mentre redactava els seus papers, amb què les dades que ens ofereix són molt més detallades i segueixen la tònica de la part més dietarística. De fet, en la llista que comentem –i que potser és copiada d'algun altre lloc–, Miralles indica que el primer dia de maig de 1475, “començà la .XI. mortalitat en la ciutat de València”. I després indica que el dia 4, “la senyora muler de mossén Castelvort, neboda del senyor cardenal, estant en la Seu a vespres la prè lo mal, e disapte, terç dia, fonch morta, de què donà gran espant a la gent”. Continua, després, amb la notícia de la mort del capellà de Santa Creu, el dia del Corpus, i com el dissabte següent morí misser Francesc Amalrich, “de què la gent fonch spantada per a fogir, que en València no y romàs nengú”. Tot i això, “per totes les parròquies fien porfesons, ab molt devoció”. Finalment, indica la mort de dos preveres més. Per últim, en aquella llista anotà la de 1478, on ofereix pràcticament la mateixa informació: la mort de quatre homes, la celebració de processons i la dada que “la major part de la gent fogiren de València”.⁴¹

De l'any 1468, encara, Miralles ens informa de la presència d'unes febres –no era pesta– a València: “foren tantes febres que més heren los malalts que no los sans” i, tot seguit, anota la mort de quasi una trentena de personatges de la noblesa –inclosa la

⁴⁰ ESCARTÍ, Vicent Josep & RIBERA RIBERA, Josep. *op. cit.*, p. 184.

⁴¹ MIRALLES, Melcior. *op. cit.*, p. 151.

germana del papa Borja Calixt III i mare del cardenal i bisbe de València, que després seria el papa Alexandre— i acaba dient que també hi moriren "molts frares, savis e notaris, e molta altra gent que moriren de les febres dintre sis messes" (Miralles 2011: 328).

Tornant, però, a la ja esmentada onada del 1475 —que sembla que va tenir diferents rebrotades posteriors, si ens fixem en la informació de Miralles—, el dietarista ens assabenta d'un detall que ja hem vist que solia acompanyar les pestes: “en l'any passat de .LXXIII. fonch la gran carestia dels blats, que les gents quasi romangueren destroydes de sostenir la moltitud de les criatures”. I segueix:

en l'any present de .LXXV., en lo mes de abril, començaren les morts en València, e la gent fonch moguda promptament a fogir, que gent de bé ne menestrals, que casi ne València no y romàs gent, que era molt trista cosa: en la Porta Nova, Trench, carer Nou, tot tanquat.

Ens trobem, doncs, davant la fugida dels ciutadans. Però, encara, Miralles ens indica que “foren morts generals” i ens dona dades de Mallorca, “en la ciutat hy ha hagut jornada de .CC.LXX., que és romasa la ciutat despoblada, e encara tota la ylla”. I segueix:

han durat les morts en València fins en lo mes de març de l'any .LXXVI.; emperò moren-se en Eixàtiva, en Gandia, en Alzezira, en tota la Ribera, en Líria, e quasi en tot lo regne, que no y ha vila ni loch en tots los regnes que no s'i muyren grantment.⁴²

En aquell any 1475, “los senyors regidós de València feren fer quatre àngels, pintats sobre fusta solemnement”. Aquelles taules foren consagrades pel bisbe Jaume Peres i, en dues dates diferents, se'n posaren dos en sengles portals de la ciutat: el 31 de juliol al portal de Quart i al dels Serrans; el dia 1 d'agost al de Sant Vicent i al de la Mar.⁴³

L'any 1476, el 27 de març “feren crida real que nengú no gosàs entrar en València que venguessen dels lochs de mortalitat, sots pena de .C. florins, e si cos mort venia, que no fos acolit en València”. També, “feren tanquar tots los portals, sinó los quatre principals, e aquí foren meses guàrdies per la ciutat, que enterrogasen en agrament los que venien a València si venien dels lochs de la mortalitat”.⁴⁴ Aquella mesura degué funcionar, perquè el capellà del Magnànim afegí, presumiblement un temps després:

⁴² MIRALLES, Melcior. *op. cit.*, p. 433.

⁴³ MIRALLES, Melcior. *op. cit.*, p. 434.

⁴⁴ MIRALLES, Melcior. *op. cit.*, p. 444.

En lo any .LXXVI. los regidós de València, ab molta diligència, feren guardar que dengú que vengués dels lochs de mortalitat no entràs en València, e nostre Senyor guardà'ns de mortalitat de grànols; emperò donà'ns malaltia de pleusis o mal de costat, que en tres o quatre dies heren en Déu, e tots presones grans e caps de cases.

La pleuritis o pleuresia és un tipus d'infecció viral, semblant a la grip. El dietarista no ho podia saber, però sí que va detectar que hi havia una malaltia que afectava molta gent, perquè de seguida diu: “E met en libre de alguns que·m recorden e lo dia que són morts”; i comença a fer *memòria* dels morts que pot recordar i que van des del 20 de maig del 76 fins a començaments d'agost de 1478, amb què, sense dubte, va anar entrellaçant els morts de diferents malalties.

En alguns casos, amb referències molt puntuals —el nom i poc més, de la persona morta; en altres, amb una mena de microbiografia; de vegades, encara, amb referències generals que ens donen idea de la magnitud de l'extensió de la malaltia: “en lo mes de noembre e de deembre moriren molts frares e capelans e altra gent, los quals no puc metre en libre per no saber los noms”.⁴⁵

Del 1489, just acabant el segle XV, comptem amb una referència al *Llibre de memòries de la ciutat de València*:

Pestilència. En lo mes de nohembre del present any, se començaren a morir de pestilència, per ço la major part de la ciutat fonc fora a les festes de Nadal. Fon tan gran la mortaldat, que fins al dia de sent Jaume moriren pus de onze mília persones dins la ciutat e contribució. Lo dia de senta Anna no morí algú, e de llavòs ensà és manada la festa de senta Anna.⁴⁶

I el mateix volum ens assabenta de la presència de la malaltia el 1508: “Mortaldat. En lo mes de marz, dit any 1508, comenzaren grans morts”. I afegeix: “Fogí la més gent de la ciutat e foren tan grans que hagué dies, molts, de 300 persones mortes. E en lo mes de juliol següent cesà dita pestilència”. Encara, se'ns diu que el bisbe de gràcia, Mateu Peris, va morir d'aquella epidèmia.⁴⁷

⁴⁵ MIRALLES, Melcior. *op. cit.*, pp. 444-451.

⁴⁶ ESCARTÍ, Vicent Josep & RIBERA RIBERA, Josep. *op. cit.*, p. 305.

⁴⁷ ESCARTÍ, Vicent Josep & RIBERA RIBERA, Josep. *op. cit.*, p. 329.

El dietarista Jeroni Sòria assenyala que el ja esmentat any 1508 hi hagué morts a València: començaren en març i “foren tant grans que y moriren doçentes persones cascun dia e duraren fins en lo mes de juliol”.⁴⁸

Pel que fa l'onada de 1519, és de bell nou el ja citat *Llibre de memòries* qui ens aporta informació: “Mortaldat gran. En lo mes de juliol, dit any, començà a haver-hi morts en la present ciutat, per la qual rahó los cavallers y mercaders y molt poble se n'anà de la ciutat, per causa de la pestilència”.⁴⁹ Sembla que aquell flagell va suscitar prèdiques abrindades contra els vicis i els pecats dels valencians i, en algun cas, arribà a causar algun avalot, com el que es considera l'inici de les Germanies, contra alguns sodomites, que ja hem esmentat més amunt.

Serà el 1523 quan tornem a trobar, en el dietari de Jeroni Sòria, una entrada semblant a l'anteriorment comentada: “se morí en València de peste, morint cascun dia 50 persones e dies de 70 e dies menys”, sense arribar a anotar la data exacta de començament i d'acabament, com hauria estat la seua voluntat.⁵⁰ Tornem a trobar dades el 1530, quan de nou indica de manera lacònica una nova epidèmia: “se moriren de peste en València, morint cascun dia 100 persones e 150 e molt més, aminvant e crexent”, sense precisar quan es va acabar.⁵¹ A l'índex de l'obra, Sòria encara va anotar “morts de pesta” en els anys 1557 i 1558; però actualment sols es conserva la rúbrica de la primera entrada esmentada.⁵²

Serà de nou el *Llibre de memòries de la ciutat de València* qui ens donarà, a més d'algunes dades sobre algunes epidèmies anteriors –com les ja comentades més amunt–, una anotació sobre la pesta del 1557: “A 22 del mes de juliol, dit any, comenzaren les grans morts en la present ciutat de València y en algunes viles y llochs del regne, les quals duraren fins la mitat de l'any mil cinch-cents cinquanta-y-nou: moriren 30 mil persones”⁵³ i, encara, ens assabenta de la gran incidència de la pesta a Catalunya, entre el 1589 i el 1590: “En aquest any hi hagué grandíssima peste en Barcelona y altres

⁴⁸ SÒRIA, Jeroni. *Dietari*. A cura de F. de P. Momblanch. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1960, p. 40.

⁴⁹ ESCARTÍ, Vicent Josep & RIBERA RIBERA, Josep. *op. cit.*, p. 336.

⁵⁰ SÒRIA, Jeroni. *op. cit.*, p. 80.

⁵¹ SÒRIA, Jeroni. *op. cit.*, p. 145.

⁵² SÒRIA, Jeroni. *op. cit.*, p. 16.

⁵³ ESCARTÍ, Vicent Josep & RIBERA RIBERA, Josep. *op. cit.*, p. 374.

parts de Catalunya, que moriren, des de 7 de juliol fins al mes de març de l'any següent, 1590, pasades de 17 milia persones".⁵⁴

D'entre finals del XVI i les primeres dècades del XVII són els dietaris de Català de Valleriola i de Pere Joan Porcar. El primer, amb poques informacions sobre la pesta i en referència a la presència de l'epidèmia a Castella (1596-1602), com ha assenyalat el seu darrer editor. De fet, Català anota que el rei, el 1599, vingué de Barcelona a València fugint de la malaltia que assotava les terres de l'interior hispànic.⁵⁵

Porcar, també, se'n refereix, i indica que el 22 de juliol de 1599, "vingué lo nostre molt amat rey y señor, don Phelip 3, ab la señora reyna, sobredita Margarita de Àustria" i no s'està d'assenyalar que "diuhen molts que la magestat del señor rey nostre se'n tornava a esta terra, era perquè casi tota la terra estava contagiosa de mal. Y en València havia molts dies que's guardaven de les parts de Castella y de la ralla, que era Almança".⁵⁶ Ara bé, aquell contagi ja havia arribat a terres valencianes. Català de Valleriola ho constata: "Diumenge, a 27 de febrer, 1600, feren en València una proçessó general al monestir de la Santíssima Trinitat per la salut a ocasió de les morts que y à en Xàtiva".⁵⁷

De fet, la pesta del 1600 va provocar, per la seua banda, un altre text memorialístic de l'àmbit xativí, on, des del segle XIV, era ben coneguda aquella pandèmia.⁵⁸ El text a què ens referim, pel que fa a la pesta del 1600, és el del memorialista Josep Aznar. Aquella onada, que afectà sobretot a Castella, també va fer acte de presència en algunes comarques valencianes –el Comtat, la Vall d'Albaida, la Costera... – i, en especial, a Xàtiva, fins al punt que en alguns llocs se la denomina la *pesta de Xàtiva*. El dietarista Aznar, però, reconeixia clarament el seu origen en dir que les persones que morien era "per çò que anaven y venien a Almansa". L'onada, sembla que ja era present a finals del 1599, però va ser l'any següent quan arribà a la màxima virulència. El relat de la pesta xativina no és extens i conté, en tant que forma part d'una memòria personal, alguns elements purament particulars que tractarem de resumir ací,

⁵⁴ ESCARTÍ, Vicent Josep & RIBERA RIBERA, Josep. *op. cit.*, p. 434. Sobre aquella epidèmia, vegeu les obres ja citades de BETRAN.

⁵⁵ FENOLLOSA LAGUARDA, Carles. [*L'Autobiografia de Bernat Guillem Català de Valleriola: estudi crític i edició*](#). Tesi doctoral. València: Universitat de València, 2019, p. 224.

⁵⁶ PORCAR, Pere Joan *Coses evengudes en la ciutat y regne de València*. A cura de J. Lozano. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012, vol. I, p. 97.

⁵⁷ FENOLLOSA LAGUARDA, Carles. *op. cit.* p. 249.

⁵⁸ Vegeu MUÑOZ MIRA, P. *La peste negra: siglo XIV-XVII: Gobernación de Valencia y Xàtiva*. Xàtiva: Ulleye, 2018.

tot i que ja han estat estudiats pels seus editors.⁵⁹ De fet, Aznar comença dient que el “mal de peste”, malgrat que ja s'havia manifestat en la gent del Raval de Xàtiva, pel seu contacte freqüent amb Almansa, “fon desimulat fins 12 de giner 1600”, quan vingueren doctors del Reial consell i, després d'una “relació de metges donaren per empestat dit arraval y llevaren lo tracte a Xàtiva y a tot lo districte”. Afegix que el matix es va fer respecte a Ontinyent i a Alcoi i afegeix les dades demogràfiques: “en Alcoy fonc remediad pronte” i diu que “moriren del mal 162 persones”, mentre que “en la vila de Ontinyent 2.600 persones, ans més que menys, de 12 de giner fins a sent Joan”.

La pesta a Xàtiva, però, anà avançant i, tal com passava sempre en totes les ciutats empestades, “fon forçat a casi tota la gent de Xàtiva hexir-se'n per los llochs de la Costera y altres parts y per les ortes y restà Xàtiva ab molt poca gent”. I afegeix: “I si de precipi els dexaren hexir, com cadahú volia, no se aguera encés lo mal tan fort, sinó que los jurats no volien dexar hexir la gent fins que veren lo mal per tota part”. Evidentment, Josep Aznar defensava l'opció de l'eixida de la ciutat, perquè ell també ho va fer. I continua explicant com se n'anà a Agres “ab tota casa” i “ab llexència del virrey”, malgrat que “los de Agres li feren alguan contradicció y em pposaren guardes de vista a mes costes per temsp de més de trenga dies”. Passada la quarantena, el dia 15 d'agost anà a donar gràcies a la Mare de Déu “y es féu gran festa”. Allò és explicat perquè sembla que l'esmentat Aznar, el 17 de juliol proppassat “prenguí de la fredor de la terra y del beure fret”, de manera que va patí alguna malaltia que li afectava “lo ventrell en tanta manera que no podia menjar”.

S'encomanà a la Mare de Déu del Castell d'Agres i “estant ab aquella turbació, sentí visiblement huna veu que dix: *Ves-te'n a casa y menja, que lo teu no serà res*”. En agraïment, Aznar va prometre donar un calze de plata al convent d'Agres i altres ajudes econòmiques. Bé és cert que ell mateix, en tornar a casa, es va automedicar: vi bullit amb romer “y altres olis”, de manera que “tinguí remey y me se fonch llevat lo mal, Déu aydant y sa mare gloriosa”. El 15 de novembre va retornar a Xàtiva, sa i estalvi.⁶⁰ A la capital de la Costera, la pesta sembla que encara va ser activa fins al juliol-agost del 1601, tal com indica Aznar, el qual remata la seua relació sobre la pesta tot dient que “se sabé per cosa certa que moriren axí en lo arraval dels moriscos, com en Bixquert, com en la Casa Blanca, que era Çatorre, entre lo Raval y Novellé; y en Xàtiva, per les ortes y llochs, pasades de 2.800 persones” i encara, afegeix: “y moltes

⁵⁹ BOLUDA, Alfred & GALIANA, Juan & PONS, Vicente. *Les pestes de 1600 i 1648: El dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç. Estudi i edició*. Ontinyent: Ajuntament d'Ontinyent, 1995.

⁶⁰ BOLUDA, Alfred & GALIANA, Juan & PONS, Vicente. *op. cit.* p. 57-59.

que'n soterraren vives per per certes diligències que feren, anant lo mal de cayguda, fent-ne esperments".⁶¹

La següent onada de pesta, cronològicament, a terres valencianes, va ser la de 1647-1648 que ens ocupa en el present treball. Pel que fa als textos memorialístics que s'originaren pel desig dels afectats de deixar-ne constància per a l'esdevenidor, hem d'assenyalar, si més no, el de mossén Francesc Sanç –a Xàtiva, i net d'Aznar, el qual va continuar escrivint en el dietari del seu avi, precisament impulsat per l'epidèmia. I així, tot el seu treball memorialístic versa sobre aquella onada i amb major detall que en el relat de qui l'havia precedit.

El text, molt més extens que l'anterior, i més detallat, fa un relat de l'evolució de la malaltia i coincideix en bona part dels episodis referits per Galvdà i en les argumentacions, a més de donar-nos dades sobre la pesta en general en el regne de València, el seu origen algerià, les disposicions i els seus efectes a Xàtiva i en alguns altres llocs de la comarca i dades sobre la pesta a la ciutat de València –en especial, remarcuem que assenyaleta 21.262 persones les mortes al cap i casal, que divergeix de la xifra donada per Galvdà, i explicita com a font les “lletes de totes les parròquies” –, també esmenta el robatori del Santíssim a Paiporta, la captura de bandolers per ordre del virrei i altres dades més locals de gran valor, al costat de referències a notícies sobre altres localitats valencianes i, encara, de més enllà de les fronteres de la Corona d'Aragó, la qual cosa demostra que l'epidèmia va despertar l'interés de Sanç durant alguns anys, atés que les seues anotacions s'allarguen fins al 1652.⁶²

Trobem una altra referència succinta –escrita, òbviament, temps després– al dietari de Josep Agramunt: “El año 1647, a los últimos de junio, empezó la peste y duró hasta los últimos de marzo del año 1649”. I afegeix: “Fue una peste tan rigurosa que murieron veinte mil personas, siendo rey de España Felipe Quarto, arzobispo de esta ciudad fray Ysidoro Aliaga, virrey y capitán general d'este reyno de Valencia el conde de Oropesa”. I acaba amb una dada bibliogràfica que és ben explícita per a nosaltres –malgrat el seu maldestre estil, com sol fer–, atés que es refereix sense dubte al volum de Galvdà: “Quien quisiere ver las cosas por menudo de todo lo de la peste lo puede ver en un libro que anda impreso de lo que pasó en la peste”.⁶³

⁶¹ BOLUDA, Alfred & GALIANA, Juan & PONS, Vicente. *op. cit.* p. 59.

⁶² BOLUDA, Alfred & GALIANA, Juan & PONS, Vicente. *op. cit.* pp. 60-70.

⁶³ CALLADO, Emilio & ESPONERA, Alfonso. *Memoria escrita, historia viva. Dos dietarios valencianos del seiscientos*. València: Ajuntament de València, 2004, p. 121.

Però el text fonamental dels coneguts fins ara,⁶⁴ que narrà la pesta del 1647-48, és obra del frare dominicà Francesc Gavaldà, i ja ha estat esmentat.⁶⁵ D'aquest text íntegrament dedicat a la pesta, cal destacar que, a més de narrar-nos els esdeveniments que considera més importants des de la seua òptica –ens deixa, però, sense massa informació sobre casos concrets o sobre els problemes reals de cada dia de la població–, té una sèrie d'objectius clars: lloar el comportament de les autoritats –municipals o virregnals– davant l'epidèmia, exaltar el comportament dels frares i dels capellans –encapçalats pel seu arquebisbe, fra Isidre Aliaga–, per tal de captar més simpaties dels lectors envers l'estament eclesiàstic i, a més, fornir-nos de dades sobre el daltabaix demogràfic patit per la ciutat i pel regne de València.

Tangencialment, la lluita contra el bandolerisme –que s'entremescla amb el cas del robatori sacríleg de Paiporta. I, òbviament, la descripció dels símptomes de la malaltia, l'avanç de la mateixa en la urbs on ell habita, els treballs que es fan i els remeis que s'ideen per contenir-la i, també, l'esdevenir d'aquell més d'un any que degué ser realmet angoixant per a la ciutat. No s'està, encara, de llançar algunes crítiques contra els metges que no la consideraven epidèmia o, fonamentat en la seua experiència pròpia, mostrar-ne l'oposició a l'elecció d'un determinat lloc per prevenir possibles rebrots o noves onades de pesta. A grans trets, això és el que reconta Gavaldà. Però, ens cal anar per parts, per poder copsar millor la importància del seu treball.

La *Memoria de los sucesos...* de Gavaldà, va ser estampada per Silvestre Esparça, el 1651 –com ja hem dit– en un volum sense paginar. Després d'alguns textos laudatoris i de circumstàncies, sense cap particularitat més enllà de lamentar la desgràcia de l'epidèmia narrada i valorar molt positivament el treball de l'autor, es dona pas al relat

⁶⁴ Deixem de banda, ací, el text del jesuïta Vicent Arcaina, encara inèdit, i sobre el qual estem treballant per editar-lo en uns mesos, amb l'estudi corresponent. Podem assenyalar, però, que la primera notícia que es té, d'aquest manuscrit (FUSTER, Just Pastor. *Biblioteca valenciana*. València: Ildefons Mompié, 1827, vol. I, p. 248) tan sols indica que es trobava en la biblioteca de Maians. Les mateixes dades les recull, després, un erudit de començaments del XX, sense indicar res més (ALMARCHE, F. *Historiografía valenciana*. València: La Voz Valenciana, 1919, p. 267). Ja en el segle XX, un grup d'investigadors donaven el manuscrit ubicat a la Biblioteca de Maians (PESET, Mariano & LA PARRA, Santiago & MANCEBO, M^a Fernanda & PESET, José Luis & ARQUIOLA, Elvira & LÓPEZ, M^a Victoria & CERVERA, Amparo. "La demografía de la peste de Valencia de 1647-1648", *Asclepio*, 26-27 (1974-1975), p. 198) i l'utilitzaven en aquell article. Ara mateix, el manuscrit es troba Reial Col·legi Seminari de Corpus Christi de València, on encara es conserva i on va anar a parar la biblioteca maiansiana (BAHM, 685).

⁶⁵ L'hem traduït al valencià i hem fet el seu estudi a ESCARTÍ, Vicent Josep. *La pesta...* Vegeu, també, ESCARTÍ, Vicent Josep. "El dominic fra Francesc Gavaldà i la seua obra sobre la pesta valenciana del 1647-48" (*en premsa*).

de la pesta, encapçalat per un *Intento del autor y fin d'esta obra*, on es justifica per què València s'ha vist afectada per l'epidèmia des de la primera línia: "por nuestros pecados vimos a esta tierra a un tiempo herida de dos graves contagios, tan pegadizo y universal el uno como el otro". Déu castigava així als valencians: amb una epidèmia de pesta i amb el bandolerisme. Fra Gavaldà, després, fa la dedicatòria als jurats de la ciutat –a qui mostra com els més interessats en la conservació de la salut pública– i tot seguit trobem un romaç en valencià, obra de Pere Jacint Morlà, beneficiat de la parròquia de Sant Martí i un dels poetes més populars de la València d'aquells anys.⁶⁶

Comença, de seguida, el text dedicat a narrar els efectes de l'epidèmia i tot el que va passar durant aquell temps i que, en opinió de Gavaldà, calia incloure per entendre aquell període que sense dubte va ser convuls. El relat comença amb una succinta però efectiva enumeració de les qüestions que havien incidit en València, just abans de l'aparició dels primers malalts de pesta: pobresa, fam, increment de despeses per la guerra de Catalunya i deutes. També, en aquest primer capítol se'ns indica on va deixar-se sentir la malaltia en un primer moment: Russafa i, després, la parròquia de Sant Martí. El capítol II continua amb la divisió de parers entre els metges: els uns deien que es tractava d'un contagi, mentre els altres el negaven. Darrere hi havia, sense dubte, l'economia: si es declarava una epidèmia, la ciutat s'havia de tancar al comerç i a les altres activitats econòmiques, i això significava més pobresa. Hi havia, a més, la presència de diferents malalties que –amb els coneixements que es tenien en l'època– portaven a confusió. I malgrat tot, "todo esto no fue bastante para que en Valencia se diligenciara atajar el mal".

Però, com que després vingué l'epidèmia incontestable, Gavaldà s'afanya a defensar els que podrien ser considerats responsables, per negligència: "No deven ser culpados los que la governavan, sino aquellos a quienes tocava por su facultad conocer el mal y descubrirle" –és a dir, als metges que no declararen l'estat d'epidèmia a la ciutat. Mentre, la malaltia va anar fent-se present en alguns llocs del regne i la ciutat es va veure forçada a tancar algunes de les portes d'accés, alhora que convocà els metges que, finalment, atribuïren l'origen de l'epidèmia a la pesta que se sabia que feia uns mesos s'havia viscut a Alger. És, això, al que es dedica el capítol III, que inclou, també, altres aspectes de les disposicions que es prenen, per part de les autoritats, i que contenen, entre altres, les recomanacions sobre la nutrició més òptima i on sembla que es prima el bon estat dels aliments i s'exclouen alguns altres, cosa que ara ens pot resultar curiosa. Tanmateix, res d'allò sembla que va fer efecte i es passà

⁶⁶ MORLÀ, P. J. *Poesies i col·loquis*. A cura d'A. Ferrando. València: Institució Alfons el Magnànim, 1993.

ràpidament a implorar la clemència divina amb rogatives –al capítol IV–, "por ser tan grande la mortaldad que no podían los cuerpos enterrarse a braços de sepultureros". Gavaldà va narrar aquelles manifestacions religioses i aprofita per promocionar el sant dominic de moda en aquell moment: sant Lluís Bertran, que ell procura fer-lo veure con un nou advocat contra la pesta i del qual canta les seues bondats, no sols en aquest capítol, sinó també en el següents (V i VI).

Acceptada l'epidèmia a la ciutat i posat en pràctica el primer remei que recomanaven fins i tots els tractadistes que hem vist més amunt –implorar el perdó diví que retire el càstig que s'aplica pels pecats passats–, la ciutat de València es disposa a enfrontar-se a la malaltia amb totes les seues forces: s'estabeixen hospitals específics fora dels murs del cap i casal, organitzats per parròquies i amb l'auxili d'alguns notables locals, quan no és la mateixa corporació municipal qui se n'encarrega (capítol VII); els ordres religiosos –sota la supervisió dels metges–, seran els encarregats d'atendre els malalts, i es nomena un administrador general de les infermeries, i tot, supervisat pel justícia criminal, Jaume Joan Torà, "uno de los mejores patricios que tuvo nuestra ciudad", i del qual Gavaldà fa una destacada lloança (capítols VIII i IX).

Igualment, Gavaldà fa un breu elenc de les persones destacades que ajudaren a socórrer les necessitats dels malalts pobres, encapçalats per l'arquebisbe, fra Isidre Aliaga –dominic també–, que sembla que invertí els seus diners i els de l'arquebisbat en l'auxili dels empestats; i seguit pel comte d'Oropesa i virrei de València, Duarte Fernando Álvarez de Toledo i Portugal, que també va jugar un paper destacat en l'administració econòmica –i no només– de la crisi. Per suposat, Gavaldà aprofita per fer lloança, una vegada més, dels regidors de la ciutat i d'alguns dels seus oficials (capítol X) i continua amb la missió que van desenvolupar els clergats seculars de les parròquies valencianes (capítol XI). Tota aquella infraestructura necessità, clarament, d'una base econòmica que permetés exercir l'atenció sanitària. I per això l'autor dedica dos capítols (el XII i el XIII) a mostrar-nos com la corporació municipal va intentar resoldre aquella situació amb nous impostos i tot recorrent a crèdits on va intervenir el virrei. Tot seguit Gavaldà relata, a més, amb detall, la disposició de les fosses d'un nou cementeri que rep el nom de Camp Sant (capítol XIV) i que es trobava ubicat a l'actual carrer de Conca.⁶⁷

El capítol XV és d'una temàtica absolutament diversa: nostra la solidaritat entre el cap i casal del regne i la resta de ciutats, viles i llocs. De manera que Gavaldà fa un

⁶⁷ Ofereix informació sobre aquest cementeri CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel. *El Cementerio General de Valencia, historia, arte y arquitectura 1807-2007*. València: Ajuntament de València, 2007.

recompte bastant extens de les ajudes que varen enviar –una o diverses vegades– les poblacions valencianes a la capital: bàsicament, menjar i altres materials necessaris per a la vida, com combustibles o plantes aromàtiques que es varen usar per tractar de purificar l'aire pel qual es pensava que es transmetia la malaltia.

El següent capítol –el XVI– s'encarrega de fer-nos veure com es va organitzar l'hospital d'emergència –la casa de Troia–, que començaren a regentar els dominics el 29 d'octubre de 1647 i que va ser el darrer a tancar. En aquesta institució sanitària va servir fra Francesc Gavaldà, “que es quien haze esta memoria”. Per tant, la informació que es conté és de primeríssima mà, perquè l'autor va passar tot el temps que durà l'epidèmia allà, en contacte estret amb els seus germans de religió que també servien com a infermers –i que alguns varen deixar allà la vida, com bé s'encarrega d'anotar Gavaldà– i auxiliant els malalts. Gavaldà –frare d'ocupació– ens mostra com es resol l'administració dels sagraments (capítol XVII) –en especial, la confessió que assegurava la vida eterna rere el penediment (capítol XVIII) – i, també, ens ofereix una explicació de quins varen ser els mètodes preservatius i curatius que es varen posar en pràctica contra la malaltia (capítol XIX).

Encara, explica l'organització de la casa de Troia –regida a nivell mèdic pel doctor Vicent Tordera, catedràtic de medicina de la Universitat de València– en aspectes d'atenció als empestats, però també ne qüestions referides a la neteja de les habitacions, etc. (capítols XX, XXI i XXII). Per als qui passaven la malaltia, la corporació local va instituir llocs per tal de passar una quarantena i, així, procurar no continuar l'expansió de la pesta, i també Gavaldà ens descriu com funcionaven (capítol XXIII). En aquella mateixa línia, l'autor de la memòria explica les barraques que es varen fer per als malalts, en un lloc que s'anomenava la Casa Blanca, i que Gavaldà critica per raons de salubritat i perquè és poc controlable a l'hora de saber qui entra i qui ix, a més de donar-nos la dada dramàtica que els malalts, com que tenen séquies pròximes, es poden llançar a beure i ofegar-se, fugint de la febra causada per la pesta (capítol XXIV).

Els capítols XXV i XXVI contenen una descripció acurada de l'agonia i la mort de l'arquebisbe de València, fra Isidre Aliaga, en to clarament hagiogràfic.⁶⁸ Rere la mort del prelat –presentada quasi com un sacrifici a Déu, per calmar la seua ira–, la pesta sembla que anà remetent (capítol XXVII) i el poble, instigat pels dirigents religiosos, mostrà el seu agraïment als patrons de la ciutat i, en especial, a sant Vicent Ferrer

⁶⁸ Sobre aquest prelat, vegeu CALLADO, Emilio. *Iglesia, poder y sociedad en el siglo XVII: el arzobispo de Valencia fray Isidoro Aliaga*. València: Biblioteca Valenciana, 2001.

(capítol XXVIII). En aquest capítol, a més, podem trobar un dels fragments en què, malgrat el to laudatori que impera en l'escrit, Gavaldà mostra més cruament la realitat social valenciana:

Muchas cosas vimos en Valencia de las cuales podíamos temer no viniessen sobre nosotros el açoit de la justicia divina: la deshonestidad avía profanado los mayores sagrarios, la vengança no avía dexado calles que no bañara con sangre humana; mucho tiempo corrió en Valencia que cada mañana se publicavan dos y tres muertes violentas - y algunas llegaron hasta cinco. Avíase perdido el temor y respeto a la justicia; y a Dios, en su casa y templo, a penas se les guardava; y a los santos a quienes más propicios devíamos conservar, en acciones públicas, con mucho escándalo del pueblo, alguna vez se les perdió el repeto. Crecieron las culpas hasta llenar el celemín y irritar la justicia divina, cuya espada se ensangrentó en tres heridas: guerra, hambre y peste.

La visió apocalíptica de Gavaldà no fa més que preparar-nos per justificar algunes accions que vindran després, contra el bandolerisme del país.

Ara, però, l'autor passa en el següent capítol (XXIX) a explicar-nos com des de la capital dels Àustries el rei va demanar al virrei que li enviàs un informe amb la descripció de la malaltia i els remeis que s'hi han aplicat, per superar-la,⁶⁹ i tot seguit hi ha dos capítols –XXX i XXXI– destinats a narrar el sacrilegi del robatori del cos de Crist sacramentat, mentre que el següent (XXXII) ja conté les celebracions religioses que es feren, per donar gràcies a Déu per la sanitat assolida:

quedó Valencia, después de tanto estrago, faltándole muy cerca de veinte mil personas, no como de otras se ha dicho, yerma y despoblada: tan alentada salió de su convalecencia -prueba de sus muchas fuerças-, que a penas se le conocía en el concurso de la gente el mal pasado. Dixéronse muchas paradojas de Valencia por la Corona de

⁶⁹ Aquest document es va imprimir: *Relación y discurso de la esencia, preservación y curación de las enfermedades pestilentes que hubo en la muy noble y leal ciudad de Valencia el año pasado de 1648* (València, Hereus de Crisòstom Garrís, s. a.). En la portada l'autoria de l'informe s'atribueix als metges Melcior de Villena, Vicent Miquel Gil i Diego Prunyonosa. Com que no la varen poder veure, PESET, M. & AL. "La demografía..." (pp. 197-198), la citen, sense especificar-ne l'autoria. Remeten en nota als que n'han parlat. No esmenten, però, l'obra enciclopèdica *Biblioteca escojida de medicina y cirugía* (Madrid: Viuda de Jordán e Hijos, 1847, pp. 11-14) que conté un resum generós. Per altra banda, l'únic exemplar que ens consta, es conserva a la Biblioteca Històrica Marqués de Valdecilla, de la Universidad Complutense de Madrid (BH-MED 4263/2) i actualment és accessible a través de Google Books. Pel que fa als autors, vegeu PESET MANCEBO, Mariano. "Los catedráticos de la Facultad de Medicina y la peste de Valencia de 1647-1648", *Derecho, historia y universidades: estudios dedicados a Mariano Peset*, València: Publicacions de la Universitat de València, 2007, vol. II, pp. 453-460.

Aragón en tiempo de la peste: unos la hazían yerma, otros cubrían sus calles de yervas, otros despoblavan los puestos de contratación.

Gavaldà s'encarrega de desfer totes aquelles imatges negatives, dient que a València mai no va faltar de res, no només en l'espiritual, sinó també pel que respecta a les ocupacions pròpies dels regidors de la ciutat, la llotja del comerç i tota la resta d'aspectes que, en opinió de l'autor, no varen mermar en excés la vida urbana. Això, a més, perquè, en una visió clarament *classista* de la societat, Gavaldà, ja per d'acabar el capítol, ens manifesta –segurament compungit– que "los muertos fueron oficiales, labradores y regularmente toda gente de trabajo, a los cuales hallava el mal cansados y mal alimentados"; i, encara, remata dient que "lo proprio sucedió en las mugeres".

Els capítols XXXIII i XXXIV –últims de la *Memòria* de Gavaldà– són, clarament, un esforç mai fet abans per posar per escrit quants varen ser els habitants de la ciutat i del regne de València que varen perdre la vida en aquella epidèmia, malgrat que el seu autor ens adverteix que "he procurado averiguar el número de los muertos con todo cuidado, y no sé si avrá llegado este a ponerles aquí todos". Gavaldà va usar la informació de les parròquies de València, i ens diu que anotà els que havien mort i els que havien nascut, des de l'1 d'octubre de 1647 fins al 31 de març de 1648. De seguida ens diu que moriren set metges –entre els quals el cirurgià Marcel Gavaldà, segurament parent seu– i comença a donar-nos les xifres dels religiosos de tots els ordres –que en el cas dels caputxins diu que en són vint-i-cint, un número proper a l'oferit per fra Pau d'Alacant⁷⁰ i que en total sumen tres-cents un. Afegeix, també, que "monja no se supo muriese alguna de peste".

Després ja passa a donar les xifres de les diferents parròquies valencianes, "que montan todos los muertos diez mil seiscientos noventa y quatro". A aquests cal afegir els que varen morir als hospitals de la ciutat, de manera que la xifra final és de setze mil set-cents huitanta-nou difunts. Pel que fa al conjunt de fora de la ciutat de València, la informació aportada per Gavaldà prové del doctor Diego Prunyonosa: "me asseguró que avían llegado los muertos en él, de la peste, a treinta mil", de manera que la suma de totes dues quantitats ens ofereix una xifra final de 46.789 morts. Segurament, està més ajustat en el cas de la ciutat que no de la resta del país,

⁷⁰ Sobre el relat fet per Pau d'Alacant, de caire ben divers i bàsicament hagiogràfic, tot i que amb informacions interessants per conèixer l'epidèmia del 1647-168, vegeu el volum ja citat d'ESCARTÍ, Vicent Josep. *La pesta...*, on s'edita, en traducció valenciana, aquell text. Vegeu, encara, ESCARTÍ, Vicent Josep. "Fra Pau d'Alacant i les hagiografies dels màtirs caputxins durant l'epidèmia de pesta del 1647-48 a València", dins *Vides marginals i documentació*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021, pp. 154-167.

però no sabem –i no podrem saber-ho mai– si la xifra recollida per Gavaldà va ser major o menor de la real. En quasleivol cas, el frare dominicà, a la vista de la gran quantitat de mort, rematava que: "ponderen en esta moltaldad los médicos que han defendido no aver sido peste esta común enfermedad, que no es mal argumento para hazerles mudar de sentir". El bon seny de l'autor el porta encara a afirmar que "no pretendo que el cómputo de los muertos que aquí he puestom y en particular los de Valencia, sea infalible, de manera que no admita más: sólo puse los que averigué por escritos, para tener assí segura la defensa, en caso que alguno quisiera dudar de la verdad." I, a més, assenyala que "no ignoro que fueron muchos los que se enterraron en el Campo Santo sin que de su nombre quedara noticia alguna. Remítome al número de los muertos que está escrito en un mármol sobre la puerta del Campo Santo, al qual, por aver hecho testimonio d'él el que se halló siempre a la puerta todo el tiempo que allí se enterró, se deve dar mucho crédito".⁷¹

Per acabar el relat de la pesta a València, Gavaldà no vol oblidar-se de les persones eclesiàstiques que administraren els sagraments i auxiliaren els empestats, i, així, després d'aportar referències sobre com s'ha de considerar els seus mèrits en aquesta vida i en l'altra, fa una llista per parròquies i llocs d'assistència sanitària, inclòs l'Hospital General. Finalment, l'autor remata la seua memòria asseverant que la causa per la qual València va patir aquella epidèmia va ser "las sobradas ofensas de Dios en género de deshonestidad y vengança, y la poca reverencia o mucha irreverencia de los templos sagrados". La pesta hauria estat enviada perquè els valencians obrissen els ulls i canviassen les seues actituds i així, "quantos en lo venidero leyeren este horrible y tremendo castigo de Dios, ya que por amor no le sirvan, le sirvan por temor".⁷²

III. De l'anotació fugissera a la memòria específica

Evidentment, la *literatura* coetània sobre les onades de pesta no acaba ací. Aquelles epidèmies que es deixaren sentir en bona part del regne de València, després, generaven una abundosa documentació que encara demana estudis i edicions. Segurament, notícies sobre aquells daltabaixos solcials i demogràfics, que afectaven d'una manera tan negativa les societats del passat –i, encara, les actuals! – es poden

⁷¹ Pel que fa a la inscripció, la reproduïm de PESET, M. & AL. "La demografía...", p. 208: *Siste gradum tibi hic praecluditur / Quid non moritura moriturus cogitas? / En Viginti millia ferme hominum periere / dire contagio lue anno 1647 / Quorum magnas pars hoc Coementerio includitur / Aere publico empto agro, / Mortalitatatis memor immortalem pro / mortuis deprecare, sitque tibi monu/ mentum, omnis hora ultima, om-/nis prima.*

⁷² El volum de Gavaldà, però, no acaba ací, sinó que continua amb una relació sobre el setge de Tortosa, que deixem de banda en aquesta anàlisi, perquè no fa al cas.

trobar en altres llibres de memòries i degueren figurar en altres textos ara com ara perduts. També, en cròniques més o menys generalistes, les onades terribles de les malalties epidèmiques, tenien cabuda.

Encara, en altres papers –sobretot ja des segles XVI i XVII– una "constel·lació pestilent" –com haurien dit els seus coetanis– hi podem trobar l'impacte de la malaltia contagiosa que trasbalsava tots els elements possibles d'una societat: des dels polítics als religiosos; des de la medicina a la devoció popular. I esmentarem només el *miracle* d'Agullent, en l'onada del 1600 –atribuït a sant Vicent Ferrer⁷³ o el fet que en diversos llocs es cite una dada que sembla que fou certa: a la vila d'Algemesí –en la Ribera del Xúquer– sembla que no hi hagué cap empestat, en l'onada del 1647-48, per intercessió de la imatge de la Mare de Déu de la Salut.⁷⁴ Eren dades que, a la llarga, s'incorporaven a la mentalitat col·lectiva i acabaven per generar més literatura, bé en llibres devocionals, bé en altra mena de literatura popular.⁷⁵

Sense cap dubte, però, el treball modèlic d'historiador de l'epidèmia que ens deixà fra Francesc Gavaldà és acurat, pretén ser el més rigorós possible i, en tant que elaborat des de la pròpia experiència, té un gran valor, per a nosaltres. No podia, ni per formació personal ni per les creences de l'època, evitar veure la pesta com an assot de Déu. Però, malgrat això, el que evidencia el seu relat és que la societat valenciana va fer front a la malaltia tant com va poder. La seua *Memoria...*, segons un dels estudiosos que l'han treballada més recentment,

constituye la más interesante de cuantas crónicas se realizaron en el siglo XVII, no sólo porque el autor estudió estadísticamente la epidemia bubónica, sino también porque lo hizo desde una perspectiva social, denunciando que el morbo afectaba, sobre todo, a los segmentos más desfavorecidos de la sociedad.⁷⁶

Cosa que indica com aquell dominic valencià, en certa manera, s'avançà al seu temps i, per això, ens resulta encara més interessant, segles després.

⁷³ Sobre aquell miracle vicentí, vegeu HARO ESPLUGUES, Ramon (ed.) *IV Centenari del Miracle de Sant Vicent: Agullent, 1600-2000: història, cultura, religió, tradicions, costums, art, música, natura*. Ontinyent: Minerva, 2001.

⁷⁴ Sobre aquesta qüestió, vegeu ESCARTÍ, Vicent Josep. *Història de l'aparició i troballa de la Mare de Déu de la Salut*. A cura de V. J. Escartí. Algemesí: Ajuntament d'Algemesí, 2006, pp. 71-72.

⁷⁵ Vegeu LLINARES PLANELLS, Alejandro. "From Sickness and Death to Devotion and Festivity: The Plague of 1647 and Its Memory" (*en premsa*).

⁷⁶ JORI, Gerard. *Salud pública e higiene urbana en España durante el siglo XVIII. Una perspectiva geográfica*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012, p. 193.

Tanmateix, allò que caldria esmentar ara, per acabar, és el gran canvi que s'opera en els dos segles de diferència que hi ha entre Melcior Miralles i Francesc Gavaldà, entre el segle XV i el segle XVII. De fet, es passa, de manera ben evident, de notícies marginals sobre la pesta –de vegades, només, enunciats–, a la confecció de documents escrits de dimensions considerables que recorren a l'estructura dietrística i que constitueixen autèntiques memòries sobre les epidèmies. Gavaldà i Arcaina serien dos bons exemples. A mitjan camí es trobarien les anotacions extenses que ens va deixar Miquel Parets, en narrar-nos l'onada de pesta a Barcelona, el 1651, incloent tota aquella informació als seus volums de dietaris i constituent, per elles mateixes, una memòria també específica per conèixer com va assotar la malaltia la capital catalana.⁷⁷

Tot plegat, aquells testimonis evidencien la por que despertava la pesta en aquells segles i posen de relleu l'interés de la societat per deixar memòria per a l'esdevenidor, d'aquelles onades de malaltia i mort, a manera d'avisos –segurament– per als qui vindrien després.

Bibliografia

- ABAD MERINO, Mercedes. *El cambio de lengua en Orihuela. Estudio sociolingüístico-histórico del siglo XVII*. Murcia: Universidad de Murcia - Caja Rural Central de Orihuela, 1994.
- ALMARCHE, F. *Historiografía valenciana*. València: La Voz Valenciana, 1919.
- BETRAN MOYA, José L. "Sociedad y peste en la Barcelona de 1651", *Manuscrits*, 8 (1990), pp. 255-284.
- BETRAN MOYA, José L.. *La peste en la Barcelona de los Austrias*. Lleida: Milenio, 1996.
- BLANCO REBOLLO, Ángel. *La peste negra*. Madrid: Anaya, 1989.
- BOLUDA, Alfred & GALIANA, Juan & PONS, Vicente. *Las pestes de 1600 i 1648: El dietari de Josep Aznar i Francesc Sanç. Estudi i edició*. Ontinyent: Ajuntament d'Ontinyent, 1995.
- CABALLERO PONCE, José Fernando. "Las dificultades para cumplir con la cuarentena en Murcia durante la peste de 1648", *Revista Historia Autónoma*, 9 (2016), pp. 51-69.
- CALLADO, Emilio. *Iglesia, poder y sociedad en el siglo XVII: el arzobispo de Valencia fray Isidoro Aliaga*. València: Biblioteca Valenciana, 2001.
- CALLADO, Emilio & ESPONERA, Alfonso. *Memoria escrita, historia viva. Dos dietarios valencianos del seiscientos*. València: Ajuntament de València, 2004.

⁷⁷ Aquell text va ser editat modernament, de manera autònoma, a PARETS, Miquel *Dietari d'un any de pesta: Barcelona 1651*. A cura de J. S. Amelang i X. Torres Sans. Barcelona: Eumo, 1989. Vegeu, també, sobre aquell, les nostres reflexions a ESCARTÍ, Vicent Josep. "La memòria de la pesta: Notes de lectura a propòsit dels escrits de Miquel Parets", *L'Aigualdolç*, 21 (1995), pp. 65-70.

- CAMPS CLEMENTE, M. & ALER IBARZ, C. & CAMPS SURROCA, M. "Notas sobre la peste de 1651-1652 en Huesca", dins *Actas del IX Congreso Nacional de Historia de la Medicina*. Saragossa: Ayuntamiento de Zaragoza, 1991, vol. II, pp. 475-478.
- CARMONA GARCÍA, Juan Ignacio (2004) *La peste en Sevilla*. Sevilla: Ayuntamiento de Sevilla, 2004.
- CASANOVA TODOLÍ, Ubaldo de. "La peste de 1652: problemas de cuantificación y gasto", *Estudis baleàrics*, 21 (1986), pp. 51-62.
- CATALÀ GORGUES, Miguel Ángel. *El Cementerio General de Valencia, historia, arte y arquitectura 1807-2007*. València: Ajuntament de València, 2007.
- ENRICH POLA, Gracia. *La peste en Cataluña durante el siglo XVII. Su incidencia en la ciudad de Terrassa (1652)*. Tesi doctoral. Barcelona: Univesitat Autònoma de Barcelona, 1993.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. "Les Notícies en català del notari valencià Bertomeu Blasco i Siurana (s. XVII)", *Miscel·lània Sanchis Guarner*, II. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992, pp. 5-26.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. "La memòria de la pesta: Notes de lectura a propòsit dels escrits de Miquel Parets", *L'Aigualdolç*, 21 (1995), pp. 65-70.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. *Història de l'aparició i troballa de la Mare de Déu de la Salut*. A cura de V. J. Escartí. Algemesí: Ajuntament d'Algemesí, 2006.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. "Notícia sobre la literatura memorialística al País Valencià, del segle XIV al XIX", *Manuscrits*, 28 (2010), pp. 181-205.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. *La pesta a València (1647-1648). La Memòria de Francesc Gavalvà i la Carta de Pau d'Alacant*. València: Institució Alfons el Magnànim – Centre Valencià d'Estudis i d'Investigació, 2020.
- ESCARTI, Vicent Josep. «L'homosexualitat en la literatura memorialística valenciana dels segles XV i XVI», dins *Identitats i violències. Documentació i literatura*. Catarroja-Barcelona: Afers, 2020, pp. 293-316.
- ESCARTÍ, Vicent Josep. "Fra Pau d'Alacant i les hagiografies dels màtirs caputxins durant l'epidèmia de pesta del 1647-48 a València", dins *Vides marginals i documentació*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2021, pp. 154-167.
- ESCARTI, Vicent Josep. «The Treatment of Homosexuality in Valencian Diaristic Literature throughout the Late 15th and Early 16th Centuries» (*en premsa*).
- ESCARTÍ, Vicent Josep. "El dominic fra Francesc Gavalvà i la seua obra sobre la pesta valenciana del 1647-48" (*en premsa*).
- ESCARTÍ, Vicent Josep & RIBERA RIBERA, Josep. *El Llibre de memòries de la ciutat de València (1308-1644)*. València: Ajuntament de València, 2019.
- FENOLLOSA LAGUARDA, Carles. *L'Autobiografia de Bernat Guillem Català de Valleriola: estudi crític i edició*. Tesi doctoral. València: Universitat de València, 2019.
- FERRAGUD, Carmel. *Los profesionales de la medicina en la Corona de Aragón durante la peste negra (1350-1410)*. Tesi doctoral. València: Universitat de València, 2020.
- FERRAGUD, Carmel. "La trista història del metge Lluís Alcanyís", *Mètode*, 61 (2009), pp. 22-30
- FERRANDO, Antoni. "El Regiment curatiu y preservatiu de pestilència, de Lluís Alcanyís", *A sol post*, 3 (1995), pp. 95-114.
- FUSTER, Just Pastor. *Biblioteca valenciana*. València: Ildefons Mompié, 1827. 2 vols.
- GARCÍA BALLESTER, Luis & MAYER BENÍTEZ, José M. "Aproximación a la historia social de la peste de Orihuela de 1648", *Medicina Española*, 65 (1971), pp. 317-331;

- GARCÍA BALLESTER, Luis & MAYER BENÍTEZ, José M. "La peste de Orihuela de 1648. Nota previa", dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València: Universitat de València, 1976, vol. III, pp. 391-400.
- GARCÍA BALLESTER, Luis & MAYER BENÍTEZ, José M. "La crisis demográfica y de subsistencias y las medidas sanitarias de carácter colectivo en la peste de Orihuela de 1648", dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València: Universitat de València, 1976, vol. III, pp. 401-410.
- HAMER-FLORES, Adolfo. "La epidemia de fiebre amarilla de 1800 y su impacto en La Carlota, capital de las Nuevas Poblaciones de Andalucía", *Trocadero*, 30 (2018), pp. 211-230.
- HARO ESPLUGUES, Ramon (ed.) *IV Centenari del Miracle de Sant Vicent: Agullent, 1600-2000: història, cultura, religió, tradicions, costums, art, música, natura*. Ontinyent: Minerva, 2001.
- JORI, Gerard. *Salud pública e higiene urbana en España durante el siglo XVIII. Una perspectiva geográfica*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2012.
- LLINARES PLANELLS, Alejandro. "From Sickness and Death to Devotion and Festivity: The Plague of 1647 and Its Memory" (*en premsa*).
- LORITE MARTÍNEZ, Isabel. "Las autoridades valencianas ante la amenaza de la peste en el siglo XVI", *Saitabi*, 51-52 (2001-2002), pp. 246-258.
- MAISO GONZÁLEZ, Jesús. *La peste aragonesa de 1648 a 1654*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1982.
- MANCONI, Francesco. *Castigo de Dios: la grande peste barocca nella Sardegna di Filippo IV*. Roma: Donzelli Editore, 1994.
- MANCONI, Francesco. "La peste en Cerdeña a mediados del siglo XVII: cuestiones demográficas y sociales", *Obradoiro de historia moderna*, 8 (1999), pp. 121-134.
- MIRALLES, Melcior. *Crònica i dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*. A cura de M. RODRIGO LIZONDO. València: Publicacions de la Universitat de València, 2011.
- MONTOYA ABAT, Brauli. *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'edat moderna*. Alacant: Institut d'Estudis Juan Gil-Albert, 1986.
- MORLÀ, P. J. *Poesies i col·loquis*. A cura d'A. Ferrando. València: Institució Alfons el Magnànim, 1993.
- MUÑOZ MIRA, P. *La peste negra: siglo XIV-XVII: Gobernación de Valencia y Xàtiva*. Xàtiva: Ulleye, 2018.
- NADAL OLLER, Jordi. "L'última pandèmia de pesta a Catalunya. 1650-1654", dins *II Congrés Internacional d'Història de la Medicina Catalana*. Barcelona: Socitra, 1977, pp. 19-38
- NOGALES ESPERT, Amparo (1997) *La sanidad municipal en la Valencia foral moderna, 1479-1707*. València: Ajuntament de València, 1997.
- PARELLADA FELIU, Joan. "La pesta negra dels anys 1348-1350 als Països Catalans", *Gimbernat: Revista d'Història de la Medicina i de les Ciències de la Salut*, 9 (1988), pp. 271-285.
- PARETS, Miquel *Dietari d'un any de pesta: Barcelona 1651*. A cura de J. S. Amelang i X. Torres Sans. Barcelona: Eumo, 1989.
- PESET, Mariano & LA PARRA, Santiago & MANCEBO, M^a Fernanda & PESET, José Luis & ARQUIOLA, Elvira & LÓPEZ, M^a Victoria & CERVERA, Amparo. "La demografía de la peste de Valencia de 1647-1648", *Asclepio*, 26-27 (1974-1975), pp. 197-232.
- PESET MANCEBO, Mariano. "Los catedráticos de la Facultad de Medicina y la peste de Valencia de 1647-1648", *Derecho, historia y universidades: estudios dedicados a Mariano Peset*, València: Publicacions de la Universitat de València, 2007, vol. II, pp. 453-460.



Antonio CORTIJO & Vicent MARTINES (orgs.). *Mirabilia / MedTrans 13 (2021/1)*

New Approaches in the Research on the Crown of Aragon

Nous aspectes en la investigació sobre la Corona d'Aragó

Novos aspectos nas investigações sobre a Coroa de Aragão

Jan-Jun 2021/ISSN 1676-5818

- PORCAR, Pere Joan. *Coses evengudes en la ciutat y regne de València*. A cura de J. Lozano. València: Publicacions de la Universitat de València, 2012. 2 vols.
- RIBELLES, Bartomeu. *Compendio histórico de todas las epidemias padecidas en Valencia antes del año 1647*. València: Josep d'Orga, 1804.
- ROCA TRAVER, Francisco A. "La peste de 1647/1648 en Valencia y el Hospital de Sant Roch de Pla de Castellón de la Plana", *Anals de la Real Acadèmia de Cultura Valenciana*, 75 (2000), pp. 185-220.
- RUBIO VELA, Agustín. *Peste negra, crisis y comportamientos sociales en la España del siglo XIV: La ciudad de Valencia (1348-1401)*. Granada: Universidad de Granada, 1979.
- RUBIO VELA, Agustín. "La ciudad de Valencia ne 1348. La peste negra", dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, València: Universitat de València, 1980. vol. II, pp. 519-526.
- RUBIO VELA, Agustín. "Las epidemias de peste en la ciudad de Valencia durante el siglo XV. Nuevas aportaciones", *Estudis castellanencs*, 6 (1994-1995), pp. 1179-1222.
- SIMON, Antoni. "La pesta de mitjan s. XVII a la Catalunya oriental: estudi morfològic", dins *I Congreso hispano-luso-italiano de demografía histórica*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1987, pp. 144-154.
- SÒRIA, Jeroni. *Dietari*. A cura de F. de P. Momblanch. València: Acció Bibliogràfica Valenciana, 1960.
- TRENCHS ODENA, Josep. *El reino de Valencia y la peste de 1348. Datos para su estudio*. València: Universitat de València, 1978.
- VAQUER BENNASSAR, Onofre (1989) "La peste de 1652 en Mallorca", *Bolletí de la societat arqueològica lul·liana*, 45 (1989), pp. 233-247.
- VILAR DEVÍS, Mercedes. "Las pestes del siglo XVII en Valencia. Su incidencia y repercusión en el Hospital General (1600-1700)", *Estudis. Revista de historia moderna*, 18 (1992), pp. 119-146.